

Пророк Н. В.
*завідувачка лабораторії психодіагностики
та науково-психологічної інформації
Інституту психології імені Г. С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України*

МОТИВАЦІЯ ДО УЧІННЯ СУЧАСНИКІВ: ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ

Анотація: У статті розглянуто методологічні підходи до вивчення мотивації до учіння сучасних учнів, які допоможуть зрозуміти вплив на цю мотивацію інформаційного суспільства.

Аннотация: В статье рассматриваются методологические подходы к изучению мотивации учения современных учащихся, которые помогут понять влияние на эту мотивацию информационного общества.

Summary: The article considers methodological approaches to studying the motivation of modern students/pupils to learn, which will help to understand the impact of the information society on it.

Постановка проблеми. Мотивація до учіння є однією із тих психологічних проблем, до яких ніколи не згасне інтерес науковців, психологів, педагогів. Адже мотивація не тільки лежить в основі наскрізної компетентності «вміння вчитися» та здатності до саморозвитку, самоосвіти. Від неї залежить успіх будь-якої діяльності. Без бажання вчитися не можна навчити, без зацікавленості і потреби в самозмінах не можна сподіватися на особисті успіхи, на професійне самовдосконалення і перетворення умов своєї життєдіяльності. Тому проблема, як спонукати (зацікавити, заохотити) людину до того, щоб вона щось робила (вчилася, працювала, займалася спортом, допомагала людям тощо), є завжди актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження, педагогічна практика сьогодення показують, що під впливом агресивного інформаційного суспільства в мотивації до учіння дітей відбулися значні зміни. Узагальнюючи, можемо констатувати: вона не просто набула певних трансформацій а й, на думку багатьох дослідників, значно

знизилась у порівнянні із «нецифровими» поколіннями [9; 5; 10 та ін.]. Але отримати інформацію про мотивацію сучасників, яка адекватна її реальному стану, достатньо складно, в тому числі і тому, що явно не вистачає психодіагностичних методик для дослідження цих змін. Цікаву інформацію ми знаходимо у огляді Emily R. Lai, здійсненого у квітні 2011 року, в якому було узагальнено новітні підходи психологів США щодо мотивації до учіння [13; 5]:

- учіннєва мотивація є настільки багатоаспектним явищем, що виявити її в повсякденній діяльності учнів досить важко;

- внутрішня мотивація є бажанішою, оскільки не залежить від зовнішніх обставин і, як показали дослідження, сприяє кращим досягненням не тільки у шкільному навчання, але й у подальшому житті;

- внутрішня мотивація завжди позитивно забарвлена, зовнішня може бути як позитивно, так і негативно забарвленою в залежності від типу стимуляції (нагорода чи покарання);

- важливим елементом мотивації виступає локус контролю; індивід буде тим сильніше мотивованим, наскільки відчуватиме, що він сам контролює свої успіхи та невдачі;

- для мотивації є важливими цілі учіння, які поділяються на цілі перформансу (які спрямовані на отримання задоволення від схвалення оточення) та цілі майстерності (які передбачають задоволення від самого процесу навчання);

- в структурі мотивації учіння в сучасних дослідженнях виокремлюють мету (це те, що визначає чому школяр взагалі ходить до школи і вчиться), і ціль (яка показує, для чого він вчиться) [13; 5].

Ці узагальнення окреслюють, в тому числі, і основні перспективні напрямки вивчення мотивації до учіння і шляхи операціоналізації її елементів (складових).

Ціллю даної статті є розгляд можливих теоретичних підходів щодо мотивації до учіння (чи учіннєвої мотивації), як до об'єкту психологічної діагностики.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, найбільш адекватним і конструктивним поглядом щодо дослідження сучасного стану мотивації до учіння є діяльнісний підхід до вивчення психологічних явищ. Ідея видатних психологів С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, А. В. Запорожця, Д. Б. Ельконіна про розвиток особистості в діяльності і теорія діяльності О. М. Леонтьєва, у якій було реалізовано генетичний підхід до розуміння і вивчення психіки, не втрачають своєї актуальності і в наш час. Постулати цієї теорії стосуються, насамперед, процесу зародження людської психіки в діяльності, механізмів її розвитку через розвиток діяльності [4; 6 та ін.]. Отже, діяльність виступає в якості пояснювального принципу, а психіка – як те, що пояснюється.

О. М. Леонтьєв визначав діяльність як молярну одиницю «...тілесного, матеріального життя суб'єкта. У більш вузькому розумінні, тобто на психологічному рівні, це одиниця життя, опосередкованого психічним відображенням, ... це не реакція і не сукупність реакцій, а система, яка має будову, свої внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток» [6, с. 81–82]. Три принципи, на яких заснований діяльнісний підхід, чітко сформулювала Н. Ф. Талізїна: неперервний зв'язок психіки із діяльністю; єдність зовнішньої матеріальної і внутрішньої психічної діяльності, яка породжується зовнішньою; соціальна природа психічного розвитку людини [12].

Як неодноразово підкреслювали видатні психологи, особливістю діяльнісного підходу є те, що він не ігнорує реальне життя: це такий простір мислення в психології, який породжує неklasичну психологію – за ним майбутнє [1; 12; 7]. Гнучкістю відрізняється і психологічна теорія діяльності, характерною особливістю якої є те, що вона не є сформованою системою, а постійно знаходиться у процесі динамічних змін (А. Г. Асмолов, В. А. Іваніков, Н. Ф. Талізїна, Г. Е. Залесский, Л. І. Айдарова та ін.).

Сучасний етап розвитку науки характеризується постнеklasичними підходами, у рамках яких особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт. В основі таких поглядів лежить розуміння сутності людини, яке сформульовано в гуманістичній психології: головна рушійна сила життя – тенденція «до росту, руху вперед»; тобто поведінка вмотивована потребою розвиватися та покращуватися і орієнтована на рух до певних цілей (зокрема, на пошук нових вра-

жень, зміни в оточенні, на гру, творчість, дослідження тощо); потреби вищого рівня базуються на діяльнісній природі людини, її прагненні до активної продуктивної діяльності, творчості, досягнень та ін. (К. Роджерс, А. Маслоу та ін.).

Відповідно дитина в парадигмі сучасного діяльнісного підходу розглядається як суб'єкт (автор) діяльності, який може бути ініціатором розвитку цілісної діяльності дитини і дорослого [1]. Тобто ініціатор-дитина вносить суттєві корективи у вихідний задум (проект) діяльності, яка задається дорослим за зразком, що призводить до проблематизації свідомості дорослого.

Ще один авангардний напрямок сучасної психології (зокрема і в психології навчання), який допомагає просунутись в розумінні мотиваційних процесів, у якості пріоритетної розглядає завдання дослідження мотиваційно-сислової ланки діяльності [7]. Зауважимо: поняття смислу лежить в основі особистісно-зорієнтованої освіти (Л. І. Айдарова, В. Т. Кудрявцев), у якій важливу роль мають особистісно-значущі для учасників навчання, аспекти.

Отже, діяльність необхідно розглядати як процес взаємодії суб'єкта з навколишнім світом, як відношення людини до дійсності, як джерело формування психічних образів і психічного опосередкування відносин суб'єкта із елементами об'єктивної предметної дійсності (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв та ін.). Назвемо ті основні концептуальні положення діяльнісного підходу до вивчення психологічних явищ, на які, на нашу думку, можна спиратися і при вивченні мотивації (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Д. Б. Ельконін, Н. Ф. Талізін, Л. І. Божович, А. В. Запорожець):

- об'єктивною основою розвитку мотивації (як однієї із важливих сфер особистості) є діяльність;

- розвиток мотивів є одночасно і результатом діяльності, і засобом її розвитку (у породженні мотивів визначальну роль має діяльність суб'єкта);

- особистість і діяльність перебувають у постійному процесі «узгодження», який зумовлює формування структур найбільш адекватного особистісного забезпечення цілей, завдань і змісту діяльності, у яку включена людина;

- будь-який вид діяльності людини несе в собі функцію *розвитку знань і здібностей* людини;

- на основі власної активної діяльності особистості і її власного активного відношення до середовища в процесі розвитку відбувається якісне перетворення самої особистості;

- у процесі діяльності психічні властивості людини (як суб'єкта діяльності) не тільки розвиваються, формуються, становляться, а й проявляються; зокрема і мотиви заявлять про себе (проявляються) в процесі реального здійснення певної діяльності.

Згідно із сучасними поглядами на мотивацію, для кращого розуміння цього психологічного явища у процесі його вивчення необхідно розглядати не тільки мотиви, а й пов'язані із ними компоненти психіки (чи психологічної реальності), такі як цілі, настановлення, потреби, ціннісно-сислові орієнтації, локус-контроль, через які відбувається опосередкований вплив на мотиви [2]. Адже всі ці спонуки, перебуваючи у складних динамічних відношеннях, задіяні в процесах мотивації (Д.Б. Ельконін, А.К. Маркова, Г.О. Балл та ін.).

Не вдаючись до розгляду розбіжностей, які існують в різних психоло-

гічних школах щодо розуміння термінів і понять, які описують мотиваційні процеси, наведемо ті визначення, що використовуються в дослідженнях, здійснених у рамках діяльнісного підходу. Мотивацію найчастіше розглядають як сукупну систему процесів, які відповідають за спонукання та дію (В. К. Вілюнас); як сукупність стійких мотивів (за наявності домінантного), яка виражає спрямованість особистості, ціннісні орієнтації і визначає її діяльність (К. К. Платонов); як процес дії мотиву (К. К. Платонов).

Мотив – це те, що рухає, спонукає до діяльності; мотив діяльності відповідає певній потребі та переживається суб'єктом у формі бажання, хотіння або навпаки у формі відрази, що викликає так звану мотивацію заперечення; усі форми переживання (як позитивно, так і негативно спрямовані) є за своєю суттю формами відображення ставлення особистості до смислу мотиву власної діяльності, а відтак і до самої діяльності; узяті стосовно до діяльності мотиви виконують дуже цікаву, тонку і дуже складну функцію – вони визначають зону цілей, спрямовують діяльність до досягнення мети; а отже, через вибір у цій зоні мети визначається і відбір, вибір власне дій [6]. Як бачимо, О. М. Леонт'єв підкреслював важливість зв'язку «мотив-мета».

Хочемо звернути увагу і на зауваження О. М. Леонт'єва, яке безпосередньо стосується проблеми психологічної діагностики мотивації: на основі спостереження за діями суб'єкту не можна визначити його мотиви, оскільки однакові дії можуть породжуватись різними мотивами, а однакові мотиви можуть конкретизуватись у різних цілях спричиняти різні дії [6].

Як складне психологічне утворення, мотивація складається, зокрема, із певної кількості мотивів. Традиційно виділяють такі класи мотивів: смислотвірні мотиви і мотиви-стимули. Схожий поділ: внутрішній і зовнішній типи мотивації. Внутрішня мотивація спонукає людину до *такої активності, яка цікавить саме її* (я буду робити те, що хочу; що мені подобається і що приємно робити; що мене дуже цікавить), водночас зовнішнє підкріплення (винагорода або покарання) відсутнє. Завдяки дослідженням стало зрозуміло, що внутрішня мотивація базується на вроджених (організмичних, базових, універсальних) потребах в рості, у прийнятті, пізнанні, компетентності, досягненнях і самодетермінації (автономії) [14; 11 та ін.]. Ці потреби існують у всіх людей і є суттєвими для них. Тому внутрішня мотивація ініціює та енергетизує широкий спектр діяльностей і психологічних процесів. Отже, внутрішня мотивація має місце тоді, коли людина щось робить тому, що ця діяльність цікава їй і приносить задоволення. Наведемо приклади внутрішньої мотивації: гра, яка приваблює сама собою і не є засобом досягнення якихось інших (побічних до її змісту) цілей; дослідницька діяльність, яка породжена допитливістю; внутрішньо вмотивованою є більша частина поведінки маленьких дітей.

Щодо внутрішньої мотивації до учіння (тобто мотивації, яка йде від самої діяльності учіння), то її основою є пізнавальна потреба – базова, вроджена когнітивна потреба. Ця потреба в пізнанні і розумінні проявляється у бажанні дізнатися більше, зрозуміти (непізнане, неояснене, цікаве, нове), систематизувати, організувати, проаналізувати, шукати зв'язки і смисли, будувати систему цін-

ностей, знайти смисл. У дорослому віці узагальнено процес вдоволення пізнавальної потреби часто розглядають як пошук смислу [8; 3; 7 та ін.]. Що важливо: вдоволення цієї когнітивної потреби приносить людям яскраві, емоційно насичені, глибокі переживання. Зокрема, в ситуаціях навчання вони відчують інтерес, вдоволення, радість від самого процесу виконання діяльності, отримують насолоду від вирішення інтелектуальних задач; розуміють цінність учіння і готові проявляти зусилля, спрямовані на досягнення високих результатів цієї діяльності, яку самі обрали (сюди додається і відчуття власного вибору). Як показали численні дослідження, внутрішня мотивація учіннєвої діяльності забезпечує більшу утягненість у навчальний процес, кращу якість діяльності, більші досягнення, високі оцінки з боку вчителів, бажання вчитися й далі [3; 14 та ін.]. Тобто хороша внутрішня мотивація співвідноситься як з кращими успіхами у навчанні, так і з життєвою успішністю загалом (Broussard S. C., Garrison M. E. B.; Gottfried A. E., Fleming, J. S., & Gottfried, A. W. та ін.).

Отже, внутрішня мотивація учіння (яка зумовлюється пізнавальною допитливістю і заснована на інтересі до самої діяльності) не потребує зовнішнього стимулювання (або підкріплення), оскільки учіння для людини є цінністю саме собою. По суті, внутрішня мотивація вміщує і мотив, і стимул [13]. Але внутрішня мотивація, як її охарактеризували авторитетні вчені, – це конструкт високо привабливий, але такий, що легко зникає; існують також труднощі із ідентифікацією внутрішніх мотивів, пов'язані, з одного боку, із названою вище їхньою особливістю, а з іншого боку – із достатньою рідкісністю цього феномену [8; 3; 1 та ін.].

Картина мотивації учіння буде неповною, якщо не розглядати взаємодію людини із соціальним середовищем. Адже люди значною мірою мотивовані саме соціумом. До того ж учіннєва і професійна діяльності не можуть бути організовані так, щоб індивід виконував їх під впливом лише внутрішньої мотивації. Зовнішня мотивація – це феномен, який має місце тоді, коли фактори, які ініціюють і регулюють діяльність, знаходяться поза індивідом (його особистісними чинниками) і поза змістом діяльності. У зовнішній мотивації (я буду робити те, що важливо для суспільства; моєї родини; людей, яких я поважаю і люблю) продуктивної діяльності, у нашому випадку – діяльності учіння, виділяють два класи мотивів [цит. за 3, с. 35]. Перший клас мотивів: мотивація опосередковується самооцінкою індивіду, прагненням до її підтримки на достатньо високому рівні. В основі цієї мотивації лежить потреба в самоповазі, яка проявляється у бажаннях і прагненнях, джерелом яких є власні досягнення людини. Ці досягнення викликають почуття впевненості в собі, у своїй компетентності, майстерності, адекватності, а також відчуття незалежності і свободи. Тобто ця мотивація іде від самого суб'єкта (джерело стимуляції – вимоги власного Я) і називається зовнішньою не відносно нього, а відносно змісту діяльності, яку цей суб'єкт здійснює.

Другий клас мотивів: мотивація опосередковується оцінкою індивіда іншими людьми (тобто інші люди є основним джерелом стимуляції до виконання діяльності, пропонуючи винагороди чи покарання). В основі цієї мотивації лежить потреба у повазі оточення. Вона проявляється у мотиваційних станах чи більш конкретних потребах, які

породжуються реакцією оточення на досягнення суб'єкта в продуктивній діяльності (це потреби у визнанні, в прояві уваги, престижі, славі, завоюванні статусу, репутації тощо) [цит. за 3, с. 35].

Отже, зовнішня мотивація перебуває поза змістом діяльності, якою займається суб'єкт, але ця діяльність є засобом досягнення інших важливих для людини цілей (власні досягнення, престиж тощо). І тому дитина іноді може і сама бути ініціатором цієї діяльності і сама регулювати її виконання. Але зазвичай зовнішня мотивація управляється додатковими підсиленнями і здійснюється з використанням стимулів винагороди та покарання, які можуть бути матеріальними (гроші, оцінки, привілеї тощо) або нематеріальними (похвала, докір, покращення/погіршення іміджу, підвищення/пониження власного статусу в суспільстві тощо). Часто стається так,

що за зовнішньої мотивації відсутня реальна внутрішня мотивація та спостерігається лише налаштованість учня на отримання винагороди (за успіхи в учінні) або на запобігання покарання за неуспіх. Зрозуміло, що тут саме собою учіння сприймається як тягар і не приносить задоволення [13 та ін.].

Висновки. Ми вважаємо, що представлені в розглянутих дослідженнях структурні елементи мотивації дають можливість побудувати дієву систему діагностики цього складного явища. Нагадаємо, що психологічна діагностика в системі освіти покликана допомогти педагогам зрозуміти індивідуальність дитини, особливості її розвитку, притаманні саме їй інтереси і схильності, відслідковувати динаміку розвитку дитини. Адже правильне використання психодіагностичної інформації має сприяти оптимізації навчально-виховного процесу.

Література:

1. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. М. : Смысл, 2002. 480 с.
2. Балл Г. А «Мотив»: уточнение понятия. *Психологический журнал*. 2004. № 4. С. 56–65.
3. Гордеева Т. О. Психология мотивации и достижения М. : Смысл, Издательский центр «Академия», 2006. 336 с.
4. Давыдов В. В. Учебная деятельность: состояние и проблемы исследования. М. : Издательский Центр «Академия», 2007. 408 с.
5. Кондратенко Л. О., Манилова Л. М. Специфіка мотивації до учіння одинадцятикласників загальноосвітніх шкіл. *Освітній простір в контексті гуманістичної парадигми: психологічні пріоритети сучасності* : збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка. Київ-Оттава : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Fundamental And Applied Researches In Practice Of Leading Scientific Schools, 2020. С. 92–100. URL : <https://fdotadotr.wordpress.com>. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720332/>
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учебное пособие. 2-е издание, стереотипное. Москва : Смысл : Академия, 2005. 352 с.
7. Леонтьев Д. А. Психология смысла. Природа, структура и динамика смысловой реальности : монография. М. : Смысл, 1999. 486 с.
8. Маслоу А. Х. Мотивация и личность. СПб : Питер, 2012. 352 с.
9. Немеш О. М. Практична психологія віртуальної реальності : монографія. К. : Видавничий Дім «Слово», 2015. 320 с.
10. Пророк Н. В. Освітньо-професійні задачі: вплив на професійний розвиток. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук* : збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 22–23 березня 2019 року). Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2019. Ч. 1. С. 46–50.
11. Роджерс К., Фрейберг Дж. Свобода учиться. Москва : Смысл, 2002. 527 с.

12. Талызина Н. Ф. Практикум по педагогической психологии : учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. М. : Академия, 2002. 192 с.
13. Lai Emily R. (2011) Motivation: A Literature Review. Pearson Research Report. URL: https://images.pearsonassessments.com/images/tmrs/Motivation_Review_final.pdf
14. Ryan R., Deci E. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*. V. 55. P. 68–78.